

Тетяна Корнякова

докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри адміністративного
і кримінального права
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна)
tvkorniyakova@gmail.com

Наталія Юзікова

докторка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри
адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна)
Yzikovans@ua.fm

УДК 343.9(477)

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ СКЛАДОВОЇ

Анотація. У статті представлено аналіз досліджень кримінологічного характеру, які стосуються розуміння виникнення, розвитку та становлення особи з девіантною формою поведінки, її шлях адаптації та пристосування до соціальних протиріч, деструктивних процесів, які відбуваються та відбувалися в Україні. Це дасть змогу не тільки об'єктивно оцінити зазначений процес, а й суттєво на нього впливати, долучивши до вивчення окресленої проблеми широку громадськість і всіх зацікавлених осіб.

Метою статті є кримінологічний аналіз правової природи девіантної поведінки особи у контексті її психофізіологічної та соціально-правової складової, визначення специфічного складу такої особи через узагальнення наукових досліджень кримінологічного, соціального, психологічного характерів.

Відмінність та особливості осіб із девіантною поведінкою обумовлені якісними характеристиками девіантної особи: мотивів діяльності, соціальних ролей, психофізіологічних характеристик, біохімічних якостей, типів нервової діяльності, ідеалів, зовнішності, світогляду, самосвідомості, ціннісних орієнтацій, інтелекту.

Авторки доходять висновку, що важливим етапом формування підходів до запобігання девіантної поведінки особи є діяльність держави, її соціальних інститутів, спрямованих на створення сприятливого для особи середовища, в якому гідний розвиток і захист її прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, соціальної справедливості, з урахуванням моральних засад і традиційних цінностей українського суспільства.

Зроблено висновок, що розуміння особи з девіантною поведінкою має міждисциплінарний характер. Авторки надали своє визначення особи з девіантною поведінкою – це інтегральна цілісність, у яку включено всі рівні психічної організації, особлива форма існування людини у суспільстві, яка діє автономно, але піддається впливу безкінечних внутрішніх і зовнішніх змін, через які й може вчиняти певні контрольовані або неконтрольовані злочинні дії.

Ключові слова: девіантна поведінка; кримінальна психологія; психофізіологічні складові; соціально-правові складові; процес виховання особи; мотиваційна сфера; соціальні установки; ціннісні орієнтації.

Нині наявна велика кількість досліджень як медичного, так і кримінологічного характеру щодо розуміння такої особливої категорії, як злочинець. Цю особу необхідно розглядати як багатогранну, багатовимірну та неоднозначну. Чіткого розуміння складу особи злочинця дотепер немає. Із зовнішньої точки зору цю проблему особи вивчають медичні науки, а з внутрішньої (як злочинця) – юридична кримінологія. І саме тому цю комплексну проблему девіантної особи необхідно розглядати не тільки через призму юридичних наук, а й передусім медичних.

Метою дослідження є кримінологічний аналіз правової природи девіантної поведінки особи у контексті її психофізіологічної та соціально-правової складової, визначення специфічного складу такої особи через узагальнення наукових досліджень кримінологічного, соціального, психологічного характерів.

Відомий учений Г. Олпорт у своїх дослідженнях виділяв такі аспекти вивчення особи: теологічний, філософський, юридичний, соціологічний і психологічний. Тобто він підкреслював, що не існує єдиної науки, яка б вивчала особу.

Інтерес до різних аспектів існування людей має багатовікову традицію, а ще більший – девіантна особа. У дефініції девіантної особа дуалістично поєднано дві складові: медико-психофізична система та соціально-правова характеристика. Г. Олпорт визначає особистість як комплексне поєднання психофізичних систем, що обумовлюють певну поведінку та мислення, які формують її життя¹. Величезну кількість рис особистості, що мотивують поведінку та формують життя, учений

¹ 'Allport's Trait Theory of Personality' (*Exploring your mind*, 21.09.2018) <<https://exploringyourmind.com/allports-trait-theory-of-personality>> (accessed: 23.03.2020).

об'єднав у три категорії (*Cardinal Traits, Central Traits, Secondary Traits*). Перша категорія (*Cardinal Traits*) – це риси особистості, які превалюють та визначають її поведінку (є домінантами особистості). Друга категорія (*Central Traits*) – це властивості пересічної кількості осіб, що слугують основними складовими елементами, які формують більшість наших учинків (тобто формують особистість). Третя категорія (*Secondary Traits*) – це риси особистості, які проявляються тільки за певних умов (непостійні риси, що змінюються залежно від обставин).

Натомість С. Братченко вважає, що особу характеризують такі риси: *соціальність* – незвідність до біологічних та індивідуальних якостей (надприродність); *суб'єктність* – самосвідомість і саморегуляція, які можуть бути витоком активності та причиною вчинків; *відносна незалежність* від зовнішніх факторів; *здатність* змінювати світ і відстоювати особисту точку зору; *моральність* як важливий модус існування людини та гуманістичне підґрунтя її взаємодії з соціальним світом; *неповторність* і своєрідність кожної конкретної особи та її внутрішнього світу².

У дослідженнях учених якісні характеристики особи по-різному сприймаються та переплітаються. До них можна віднести: мотиви діяльності, соціальні ролі, психофізіологічні характеристики, біохімічні якості, типи нервової діяльності, ідеали, зовнішність, світогляди, самосвідомість, характер, потреби, здібності, творча діяльність, ціннісні орієнтації, інтелект, переживання, особливості психічних пізнавальних процесів та ін.

Історично особу з девіантною поведінкою досліджували за допомогою різноманітних характеристик, зокрема зовнішніх. Безумовно, більшість людей відрізняються один від одного своєю зовнішністю, кольором шкіри, статурою, вагою. В античні часи виникло навіть ціле вчення – фізіономістика, яка використовувалася навіть при виявленні злочинців. І сьогодні у деяких формах вона використовується при вивченні девіантної поведінки.

Знання, навички, переконання – різні прояви пам'яті є значною складовою девіантної особи. Без близьких людей ця особа у непривітному для неї світі не має можливості правильно сприйняти дійсність та навколишнє середовище. *Мотивація* – захоплення, потреби, прагнення, минулий досвід – це основні складові мотивації. *Мета і цінності* – особа неможлива без мети і цінностей, заради яких вона живе. *Мова* – переважно визначає бачення світу особою. Невипадково однією з найважливіших характеристик зрілості дитини в конкретному віці є її особливості мови.

² С. Братченко, *Экзистенциальная психология глубинного общения: уроки Джеймса Бюджентала* (Смысл 2001) 197.

Риси характеру – це особлива категорія, така як і інші риси особи. Без неї особу взагалі неможливо уявити. Соціальні ролі – кожна людина виконує ту чи іншу соціальну роль, навіть декілька водночас (наприклад, донька, сестра, дружина, матір, вчителька, колега).

Теорія соціальних ролей була розроблена Дж. Г. Мідом і Р. Лінтоном, які незалежно один від одного у 1930 р. запропонували різні варіанти її визначення. Р. Лінтон описував роль як одиницю суспільної структури, а Дж. Г. Мід розглядав її у контексті процесу взаємодії людей, коли одна людина, приміряючи роль іншої людини, засвоює певні соціальні норми³.

У радянській літературі значний внесок у розвиток і популяризацію теорії соціальних ролей зробив І. Кон⁴. Теорія соціальних ролей базувалася на одночасному включенні особистості до різних соціальних систем, у межах яких вона наділена певним набором прав та обов'язків.

Соціальна роль – певна модель, зразок поведінки соціального суб'єкта відповідно до його соціального статусу. Поведінка особи в межах соціальної ролі визначена заздалегідь соціальними нормами⁵.

Соціальні ролі об'єктивно визначаються суспільством (через інститути), окремою соціальною спільнотою, рівнем виховання і культури, типом віросповідання, пануючою ідеологією. Змістовним наповненням соціальної ролі є прийняті у суспільстві соціальні норми, ціннісні орієнтири, яким повинна відповідати поведінка особи. У разі неприйнятності та виникнення суспільно небезпечних відхилень у поведінці особи суспільство і держава реагують на таку девіацію, застосовуючи заходи виховного чи карального характеру.

Поведінка – людину оцінюють за діями, які вона вчиняє. *Свідомість і самосвідомість* – істотний прояв особи як конкретної людини. *Талант і творчість* – це відмінна, притаманна тільки цій особі характеристика. Відомий дослідник і вчений З. Фрейд вважав сексуальний інстинкт (біологічний механізм) основою усього психічного життя людини. У своїй теорії статевого дозрівання він проаналізував сексуальні відхилення, які характерні девіантним особам; інфантильну сексуальність, перетворення при статевому дозріванні. Вивчаючи особу через її сексуальні інстинкти, учений зазначав, що існує багато відхилень, які стосуються як сексуального об'єкта, так і сексуальної мети, та що їхня відповідність нормі потребує окремого вивчення для кожної особи⁶.

³ Л Хьелл и Д Зиглер, *Теории личности: основные положения, исследования и применение* (пер с англ, 2003) 606.

⁴ И Кон, *Социология личности* (Политиздат 1967) 200; И Кон, *В поисках себя: личность и ее самосознание* (Политиздат 1984) 335.

⁵ В Вербець та О Субот та Т Христюк, *Соціологія: навчальний посібник* (Кондор 2009) 162–63.

⁶ Зигмунд Фрейд, *Введение в психоанализ: лекции* (пер с нем, Наука 1989) 455.

Так, значна кількість людей у своїх сексуальних потягах орієнтується на одностатеві особини (інвертовані). Така поведінка може існувати з дитинства, а може бути викликана певними обставинами. Залежно від цього інвертованих поділяють на: абсолютно інвертованих (їхній сексуальний об'єкт може бути тільки однієї з ними статі); психосексуальних (можуть бути різні статі); випадково інвертовані (зовнішні умови). При проведенні аналізу поведінки деліквентних осіб виникає запитання: чи його поведінка вроджена, чи є наслідком дегенерації? За класифікацією, яку запропонував відомий учений Ж.-Ж.-В. Маньян, до дегенерації неможливо відносити лише два випадки: коли при вчиненні особою певних дій не відслідковується відхилення від норми та коли внаслідок дій життєва діяльність не постраждала⁷.

Цікавою, на нашу думку, є етимологія поняття “особа” (*personality*) – маска. Початково дійсно йшлося про маски, які актори одягали у древньому театрі. За своєю суттю термін вказує на зовнішній поверховий соціальний образ, який приймає індивідуум, коли виконує певні ролі. Це суспільне обличчя звернене до оточуючих. У XVII ст. персоною або особою визначали офіційне становище людини. У XVIII ст. слово “особистість” вживалось як образливе. І лише у середині XIX ст. (зародження капіталізму) особистість сприймалась як вільна індивідуальність.

Поняття “особистість” вкоренилося і у науці кримінології. Коли вчені досліджують витoki, наприклад, корупції, організованої злочинності, тероризму тощо, обов'язково розглядають поняття особи та її роль у досліджуваному питанні.

Протягом тривалого часу вчені медичної і юридичної галузей науки, вивчаючи поняття девіантної особи та її роль у злочинності, визначали такі її поняття: індивідуальність, суб'єкт діяльності, характер, темперамент та ін. Цікаве визначення особи надав Г. Олпорт у 1937 р.: ‘Особа – це динамічна організація у людині тих психічних та фізіологічних систем, які визначають її мислення та поведінку’⁸. Можливо надати девіантній особі такі дефініції: різноманітність рис характеру, визначений тип, пов'язаний із певними характерними особливостями поведінки, суб'єкт девіантних відносин, соціальні якості, соціальне та фізичне оточення. Тобто *девіантна особа* – це конкретна людина, представник певної соціальної спільноти, який займається конкретними видами діяльності, має своє ставлення до соціального середовища та має індивідуальні особливості.

Особа девіантної поведінки, як і її поведінка, змінювалися з часом.

3. Фрейд розумів процес розвитку особи злочинця як процес, у яко-

⁷ Зигмунд Фрейд, *Психология сексуальности* (пер с нем, Фолио 2007) 286.

⁸ Гордон Олпорт, *Становление личности: избранные труды* (пер с англ, Смысл 2002) 462.

му відбувається зміна не тільки часу, а й визначених біологічних процесів, емоційні, психологічні та інтелектуальні спрямування⁹. Людина реалізується як особистість, коли її мотивація формується відповідно до запитів суспільства. Девіантна особа формується також відповідно до свого соціального становища та взаємовідносин із суспільством і повинна пройти процес соціалізації та виховання. Можемо констатувати, що у структуру особи має увійти соціум зі своїми конкретними вимогами як суспільства, так і людськими, колективними явищами. Таким чином, відбувається процес соціалізації через об'єднання особи і соціального середовища.

У подальшому цій особі необхідно пройти шлях адаптації та пристосування. І надалі все залежить від природної активності особи, її особистої спритності. Цей процес можемо назвати *самореалізацією* через індивідуальні та якісні можливості. Особа діє особисто своїми зусиллями або у співдіяльності з іншими – можливо, аналогічними особами. Рівень розвитку особи найчастіше співвідноситься зі ступенем її соціалізованості. З'являються нові стосунки, що впливає і на характер діяльності особи як суб'єкта. Виникають певні потреби займатися конкретними справами та чогось досягати. Саме на цьому етапі формування девіантної поведінки особа вчиться приймати рішення та нести відповідальність за свої дії. Якщо людина стає сама собою, то й внутрішньо вона вільна від зобов'язань, з'являється її внутрішня свобода. Механізм девіантної поведінки базується на здібностях особи брати відповідальність за себе, мати свою внутрішню впевненість і при цьому залишатися вільною.

Процес виховання особи – це спрямований вплив на її поведінку і не окремий процес, а взаємовідносини з навколишнім середовищем, під час якого особа сприймає соціальний досвід. І тут, як правило, виникають так звані вихователі, а з ними і взаємовідносини з учнем. На цьому етапі найголовнішим є особа самого вихователя. Від нього залежить і вплив на психологічний об'єкт виховання, і формування у нього смислових установок, тобто психологічного об'єкта. *Самосвідомість особи* – це сукупність її уявлень щодо особистої оцінки поведінки. Майбутній злочинець може уявляти себе у різних ситуаціях діяльності та поведінки, як правило, в образі Героя. У різних формах взаємовідносини з людьми, своєї особистої діяльності формується так зване поняття *особистої індивідуальності*, а відповідно, відбувається процес саморегуляції.

Під час розвитку процес самосвідомості ускладнюється та стає звичайним характером. К. Леонтгард визначав якості особи як її здібності та вміння набувати нові знання та вміння. У подальшому напрацьова-

⁹ Фрейд (н 6) 455.

ний особою темперамент набирає свої якості та переходить у характер, який, зі свого боку, як якість особи віддзеркалює ставлення особи як до себе, так і до людей загалом¹⁰. І нарешті, *направленість*, яка складається із мотиваційної сфери, світогляду та ідеалів.

Незважаючи на велику кількість досліджень відомих учених, формування та становлення особи злочинця можна розглядати безкінечно. Наприкінці 20-х років минулого століття С. Познишев писав:

Злочин завжди має два кореня: один полягає в особистості злочинця, а другий складається із зовнішніх для цієї особистості факторів, які своїм впливом штовхнули її на злочинний шлях. Намалюйте як завгодно ланцюг зовнішніх подій <...>, під тиском яких було скоєно злочин, необхідно додати до них певний склад особистості. Особистість іншого складу, в тих же умовах, або скоїть інший злочин <...>, або зовсім цього не зробить¹¹.

Особа з девіантною поведінкою завжди була однією з головних проблем дослідження науки кримінології.

Проблеми особи вивчалися і досліджувалися у всі часи та в усіх соціально-історичних умовах. При цьому головним питанням залишалося відпрацювання механізму впливу на девіантну особу щодо попередження скоєння нею злочину. Безумовно, слід враховувати, що у такій специфічній сфері діяльності, як злочинна, людина діє як суспільний суб'єкт. Тому девіантну особу необхідно виявляти і вивчати як носія різних факторів суспільної моралі, набутих правових, моральних та етичних поглядів і цінностей. Важливими при цьому є й індивідуально-психологічні особливості. Наведене є підґрунтям девіантної поведінки, а саме – її суб'єктивної причини.

Відомий американський кримінолог Дж. Ф. Шеллі визначив злочинний акт як соціальний: 'Злочинний акт є соціальним, як правило, недружнім, але скоєним в оточенні та втягнутим у культурні та структурні межі суспільства'¹². У своїх дослідженнях кримінологи всього світу намагаються пропонувати та перевіряти гіпотези, використовувати пряме спостереження емпіричного світу та намагаються запропонувати віктимологічну модель попередження на основі результатів отриманих досліджень. Вони прагнуть передусім сформуванню емпіричну модель щодо соціальних аспектів самої злочинності, її визначення і заходів реагування на неї. Віктимологічне моделювання включає в себе

¹⁰ К Леонгард, *Акцентуированные личности* (пер с нем, Феникс 2000) 539.

¹¹ С Познышев, *Криминальная психология: преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности* (ИНФРА-М 2007) 302.

¹² Дж Ф Шелли (ред), *Криминология* (пер с англ, Питер) 2003.

теорію подібності при заміні одного об'єкта таким самим (абсолютна подібність). Віктимологічна модель є відображенням найважливіших властивостей віктимологічного явища. Тільки вивчаючи особу злочинця, можна відпрацьовувати віктимологічні моделі попередження конкретних злочинів. При цьому увагу необхідно сконцентрувати на особистості, саме тому вона є найважливішою ланкою всього механізму девіантної поведінки.

Вивчення девіантної поведінки, механізм її дії, неможливий без загального розуміння правопорядку та безпорядку. Швидкі соціальні рухи впливають на соціальні умови. Зокрема, зубожіння людей викликає зростання злочинності у суспільстві. Що таке суспільний правопорядок і як він впливає на поведінку девіантної особи? У чиїх інтересах його руйнувати? Ким він підтримується і хто їм керує? Вивчення девіантної поведінки впливає із цих запитань. Відомими є висновки кримінологічних досліджень щодо зв'язку злочинності з соціально дезорганізованим суспільством. І навпаки, девіантна поведінка певним чином впливає на зміцнення правопорядку та влади, допомагає вирішенню конфліктів між різними групами суспільства. Однак і за цих обставин одні особи стають на шлях злочинності, а інші його оминають.

Е. Феррі та Ч. Ломброзо поділяють злочинців на такі групи: злочинці, які з народження є душевнохворими, звичні, випадкові, злочинці за пристрастю¹³. Антропологічна школа зробила певні серйозні кроки у з'ясуванні зовнішнього вигляду злочинця, зокрема природженого, злочинного неврозу, природженої схильності до скоєння злочинів тощо. С. Познишев протягом 20 років займався вивченням злочинного типу. Зокрема, він писав:

<...> якби вдалося знайти будь-які особливості анатомо-фізіологічної структури, яка властива злочинцям і тільки їм, або принаймні певній категорії, це не вирішило б питання про злочинний тип. Одразу б виникло запитання про психологічне значення цих ознак, про те, які психічні особливості поєднуються з ними. Тільки через зв'язок з останніми зовнішні ознаки набули б дійсного значення і могли б разом із групою психологічних ознак увійти в зміст злочинного типу. Злочинний тип – це поняття телеологічне (цільове) і практичне. До складу його можуть увійти лише ознаки, що мають значення для визначення характеру і розмірів кримінальної відповідальності та кращих способів боротьби зі злочинністю. Зовнішні ознаки відповідають цій умові лише тоді, коли вони слугують показниками таких властивостей особистості, які з погля-

¹³ Енрико Ферри, *Уголовная социология* (пер с фр, ИНФРА-М 2009) 658; Чезаре Ломброзо, *Преступный человек* (пер с итал, МИДГАРД 2005) 876.

ду практичних цілей кримінального правосуддя мають більше чи менше значення¹⁴.

Цікаво проаналізувати, а що змінилося у вивченні девіантної особи за останні 100 років, звернувшись до поглядів світових учених. Слід зазначити, що в останні роки набуло широкого розповсюдження штучне створення негативу у суспільстві, нешанобливого ставлення один до одного, до держави, до інститутів влади, а також до закону. Це становить деструктивне підґрунтя для розвитку різних девіацій у поведінці особи. Так, сучасні вчені трактують питання девіантної поведінки вже більш чіткими і зрозумілими поняттями для вивчення широким загалом усіх бажаючих досліджувати проблему виникнення, розвитку та становлення особи з девіантною поведінкою.

Грунтуючись на наших особистих життєвих досвідах, ми робимо висновок, що й самі бували у різних ситуаціях, можливо, за однакових умов, чекаючи, що ті чи інші наші кроки додадуть нам певних переживань. Життєвий досвід вчить кожного, думаючи про свої вчинення, передбачати і наслідки, порівнюючи вчинок із наслідком. За думкою щодо вчинення вбивства мають прийти думки щодо тіла та осиротілих дітей, розпачу, гніву родичів, притягнення до відповідальності тощо, а разом із ними й відчуття, які доведеться пережити унаслідок вчиненої злочинної дії та наперед оцінити наслідки як із морального, так і з матеріального погляду. Думка щодо вчинення злочину, яка з'явилася у свідомості, та бажання його скоїти у нормальної людини повинна викликати моральне усвідомлення та соціальну оцінку цього вчинку. Якщо думки про майбутній злочин зайняли панівне місце у свідомості суб'єкта, то можна стверджувати, що це вже є свідомою схильністю або унаслідок переваг, або зовнішніх впливів.

Якщо переважають фактори схильності до вчинення злочину – перед нами особа, у якої вже сформована кримінальна свідомість. Це можна пояснити й особливими якостями девіантної особи. На неї зовні не тиснуть обставини, але є переконлива схильність до скоєння злочинів. Якщо перший тип ми можемо віднести до *ендогенних*, то другий – до *екзогенних*. Для організації та проведення профілактичних заходів проти злочинності кримінологам необхідно розрізняти ці два типи. Аби визнати злочинця екзогенним необхідно з'ясувати, чи була у житті суб'єкта подія, яка завдала йому або його близьким значну моральну або фізичну шкоду (в очах тієї самої соціальної групи, до якої належить цей суб'єкт). Загалом у нього немає стійкої схильності до вчинення злочинів, але

¹⁴ Познышев (н 11) 302.

немає взагалі або послаблено ті елементи *криміноренульсивної* частини мозку, які необхідні для того, аби подолати наслідки несприятливих обставин. Екзогенний злочинець вчиняє злочин не заради того, щоб до своїх достатніх умов додати нові насолоди або враження, а через звільнення від випробувань або страждань. Він скоює злочин не тільки за наявності тяжких умов, у яких опинився, а й через наслідки цих умов. Подія, яка посприяла б злочинній діяльності, може виникнути миттєво або тривати певний час. Усунення складного становища, у якому опинилася особа злочинця, їй не під силу. Щодо превенції рецидиву злочинів, необхідно з'ясувати мотивацію та виокремити потреби залежно від ендогенного та екзогенного психотипу особи, що детермінують її девіантну поведінку.

С. Познишев зазначав: 'У криміналістиці взаємовплив зв'язку: злочинець – обстановка, обстановка – злочинець встановлено'¹⁵. Таким чином, аби визнати злочинця ендогенним, необхідно з'ясувати, чи наявні у нього погляди, які дозволяли б або виправдовували вчинення цього злочину; схильності у характері до таких дій та скоєння суб'єктом не через зовнішній вплив, а через визрілу схильність.

Зарахування злочинців до ендогенних або екзогенних має велике практичне значення не тільки з огляду на дотримання законів, а й з огляду на пенітенціарну діяльність, діяльність органів дізнання та слідства, судової системи загалом. До різних злочинців необхідно шукати різні заходи впливу. В одних випадках необхідно націлювати свою увагу на вивчення тих зовнішніх обставин, за яких суб'єкт скоїв злочин, і підставити цього суб'єкта під більш сприятливі для нього умови. У протилежному разі увагу кримінологів необхідно спрямувати у бік вивчення притаманної для злочинця схильності до відомих злочинів (ввести його у коло асоціацій, позбавлених криміногенного характеру).

Встановлюючи тип одного і того самого девіантного злочинця, необхідно враховувати можливість однієї і тієї ж особи бути носієм однакових або різних типів щодо різних злочинів. Зокрема, професійний вбивця може бути і професійним грабіжником, і навпаки. Тобто в одному суб'єкті можливе поєднання різних кримінальних типів. І завдання кримінологів, вивчаючи цю проблему, простежити ті кореляції, які існують у цих випадках між різними типами суб'єктів та їх характерними рисами. Звернути увагу на поєднання в одній особі декількох злочинних суб'єктів, на їхню подібність і відмінність дуже важливо (зокрема, при розслідуванні групових злочинів, де фігурують різні особи, які й відіграють різні ролі та заслуговують на їх окреме виділення).

¹⁵ Познишев (н 11) 302.

Наприклад, додатково необхідно виділяти ступінь розумової обдарованості та розвитку девіантної особи, наявність або відсутність у неї професійної підготовки та інтересу до трудової діяльності, загальний склад характеру та переважання у ньому певних схильностей. Залежність злочинця від наркотичних речовин або алкогольна залежність трапляються у більшості випадків злочинців. І в цих випадках необхідно детально додатково з'ясувати щодо участі цих речовин при скоєнні злочину (у більшості саме ці засоби стали причиною скоєння особливо насильницьких злочинів).

При кримінологічних дослідженнях необхідно звертати увагу і на такий важливий фактор, як провідна мотивація злочинної поведінки суб'єкта. *Мотиваційна сфера* є центральним елементом у процесі формування особистості: її потреб, намірів, прагнень та інтересів. Потреби вимагають задоволення залежно від рівня своєї значущості та завершеності сформованості, що створює необхідність у наявності комплексу засобів для їх задоволення. Особа мотивує вчинення певних дій у конкретній життєвій ситуації, що обумовлено ступенем сформованості її морально-психологічної бази. Таким чином, належно сформований рівень потреб та інтересів девіантної особи породжує певний вид поведінки, зокрема й злочинної (таку поведінку переважно зумовлюють деформовані потреби та деструктивні інтереси), яка є осередком внутрішньої структури особистості особи. У кримінологічній літературі частіше за все виділяють такі мотиви: корисливі, анархо-індивідуалістичні, престижно-споживацькі, легковажно-безвідповідальні, ревнощі тощо¹⁶.

У російській кримінології поряд з окремим вивченням мотивів суспільно неприйнятної, зокрема й злочинної поведінки особистості, здійснюються дослідження потребово-мотиваційної сфери. Під мотиваційною сферою особистості розуміється 'вся сукупність її мотивів, які формуються і розвиваються протягом її життя'¹⁷.

Так, до їх переліку можна віднести: потреби матеріально-корисного характеру, необхідність у психологічній розрядці, пізнавальні бажання, схильність відчувати свободу дій, комунікативні потреби, біологічні схильності, відчуття небезпеки, загроза існуванню, усунення конкурента, відчуття самоствердження, необхідність самореалізації. Отже, В. Тацій зазначає, що 'потреба як соціальне явище завжди детермінована рівнем розвитку суспільства, його матеріальним і духовним виробництвом,

¹⁶ А Долгова, *Кримінологія: учебник для вузов* (ИНФРА-М – НОРМА 1999) 33–4; А Закалюк, *Курс сучасної української кримінології: теорія і практика*, кн 1: *Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки* (Ін Юре 2007) 287–90.

¹⁷ Долгова (н 16) 186.

суспільною, соціальною діяльністю, а також конкретними історичними умовами його становлення¹⁸.

Не можна вважати вікові особливості причиною деформації потреб, інтересів, провокування злочинної поведінки. Вони є “лакмусовим папірцем” ступеня формування життєво-важливих, природних і соціальних потреб, рівня у контексті прийняттого функціонування соціальних інститутів, а також “каталізатором” небажаних мотивів при дефектних установках особистості. Існує декілька підходів до класифікації потреб, залежно від галузевого, системно-структурного та функціонального спрямування. Найбільш поширеною є ієрархія потреб, яку запропонував американський соціолог А. Маслоу. Учений розділив їх на базові (постійні) та похідні (змінювані). Базові, зі свого боку, поділяються на нижчі (матеріального характеру) та вищі (духовного характеру) потреби. Сталим у науці є розподіл потреб у висхідному порядку таким чином: фізіологічні та сексуальні; екзистенціальні (безпека, стабільність, впевненість у завтрашньому дні); соціальні; престижні; духовні¹⁹.

Слід зазначити, що ці мотиви притаманні і законослухняним громадянам. Проте девіантні особи шукають інші шляхи реалізації цих мотивів, іноді вмикаючи рефлекс задоволення одного виду потреб через задоволення потреби іншої модальності (кожна функція може підпорядкувати собі іншу та йти за нею).

Якщо звернутися до суспільної діалектики суспільних взаємовідносин (охоронювані законом права і свободи людини), то мотиваційні складові окремої особистості не суперечать кримінальному законодавству. Але кримінологам разом із медиками необхідно вивчати ці потреби таким чином, щоб знайти в особі фактори, які допоможуть як попередити скоєння злочину, так і перевиховати особу.

Вище ми звертали увагу на необхідність якісного і завчасного вивчення психологічних, демографічних, соціальних характеристик злочинця. Такі дослідження можна провести, детально вивчаючи та аналізуючи окремі складові як особистості зокрема, так і її поведінки загалом. Тільки вивчаючи особу злочинця, можна відпрацьовувати віктимологічні моделі попередження конкретних злочинів. При цьому увагу необхідно сконцентрувати на особистості, адже вона є найважливішою ланкою всього механізму девіантної поведінки. Особистість завжди була однією з головних проблем вивчення кримінологічної науки, і саме в цьому ракурсі, зважаючи на соціально-історичні умови, політичні та демографічні складові, вчені-кримінологи ведуть дискусію вже кілька століть поспіль

¹⁸ В Тацій, *Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві* (Право 2016) 118.

¹⁹ А Маслоу, *Мотивация и личность* (пер с англ, Питер 2003) 352.

і ставлять перед собою низку запитань: що таке особистість із девіантною поведінкою злочинця?; чи є вона взагалі?; у чому її специфіка?; яка її роль у вчиненні злочину?; як впливати на неї, аби не допустити більше злочинних дій?

Безумовно, на кожному історичному етапі вчені при вивченні особи з девіантною поведінкою передусім звертали увагу на ті проблеми, які притаманні певному історичному періоду та ситуації. Так, на сучасному етапі переважають риси тривожного характеру, закріплюючись в особистості, відіграють істотну роль у її реакціях на навколишнє середовище. Існує злочинна поведінка, мотивація якої полягає у соціальному відході від сучасного життя (повії, жебраки, безхатьки). Тут необхідно звернутися до історичних попередників, які доводили, що існують такі типи злочинців, які не мають яскраво виражених рис злодіїв. Ч. Ломброзо писав, що до скоєння злочинів схильні душевнохворі, військові, панство, епілептики, купці, м'ясники та ін. При цьому він довів ретельний аналіз скоєння злочинів за категоріями, видами, географічним і соціальним становищем тощо²⁰.

Детальніше зупинимося ще на одному факторі: *потреба* – це об'єктивне випробування суб'єкта, яке є витоком його активності. Потреби можуть мати як біологічний, так і соціально-економічний характер. Потреба як нестаток є станом суб'єкта, який виникає у разі випробувань, у яких особа опинилася. Потреба як залежність – це вже стан організму, який виражає його залежність від конкретних умов існування (найбільш розповсюджений). Потреба як відношення – це відношення суб'єкта та світу. Потреба як стан – це реальність, коли переживання сприяють пошуку особистих страждань. Таким чином, можна сформулювати поняття *потреби* – стан внутрішньої напруги особи, який виникає внаслідок відображення у свідомості особи психічної активності.

Такі потреби характерні для всіх девіантних осіб у всі часи. Яким чином знівелювати ці потреби, щоби вони не ставали мотиваціями злочинів? Кримінологом необхідно розібратися у самих класифікаціях цих потреб. Зокрема, ізольованість викликає потребу спілкування. Штучно викинута з суспільства особа втрачає соціальні стандарти. У коханні і дружніх стосунках особа отримує вагомий душевний потенціал, тим самим виділяючи себе і свою сутність. На відміну від тваринного світу людина шукає свій ідеал, вкладаючи у ці пошуки свої емоції. Можливість творити дасть змогу особі відчувати себе вільною і незалежною (безумовно, за певних можливостей і при бажанні особи з девіантною поведінкою). Гарантії міцності та безпеки існування, відчуття свого роду,

²⁰ Ломброзо (н 13) 876.

всепрощення та милосердя – потреба у відчутті своїх особистих коренів, потреба в отриманні нових знань і відчуття себе важливим у цьому світі. Таким чином, ми можемо сказати, що потреби є якість особи. Зі свого боку впливає висновок, що задоволення звичайних потреб людини виводить її з негативного навколишнього середовища до коло соціально адаптованого населення.

Схильність і сприйняття особою певних дій є так званою установкою людини, аби зрозуміти об'єкт та бути готовим взаємодіяти з ним, враховуючи попередній досвід. Учені-медики пропонували сприймати установку як реалізацію звичайних потреб особи. Проте установка формується в особи на підґрунті її особистого досвіду. Сюди можна включити й соціальні установки, які, на відміну від відносин, застосовуються лише до соціально знакових об'єктів.

Однією з причин, чому ми іноді не можемо знайти спільну мову з девіантною особою та вступити з нею в контакт заздалегідь, до вчинення злочинних дій, є використання різних критеріїв оцінок. Система таких критеріїв називається *конструкт*. Особистий конструкт – думка, ідея, яку людина використовує щодо пояснення, інтерпретації, попередження подій у навколишньому середовищі на підґрунті свого особистого досвіду. Конструкти є важливою характеристикою внутрішнього світу особи. Якщо конструкт допомагає чітко прогнозувати свої дії (інколи не тільки свої), то особа схильна дотримуватися своїх конструктів. І лише людина, схильна до агресії та нетерпимості, дотримується своїх конструктів. Ще однією важливою складовою є ім'я людини, яке відрізняє її від інших. Невипадково девіантна особа, особливо рецидивної спрямованості, отримує своє нове ім'я або прізвище, яке відповідає образу однієї групи подій або відрізняє її від іншої групи подій.

Витоками думок, які визначають, що для людини є важливим, а що ні, яке місце ті чи інші об'єкти або явища займають у її житті, є *цінності*. Це предмети або явища дійсності, які є або можуть бути об'єктом прагнення, зацікавленості та потреби девіантного суб'єкта. Безумовно, цінності такого суб'єкта можуть змінюватися миттєво, або, навпаки, як і в інших людей, бути успадкованими з родини або з інших осередків (місце позбавлення волі тощо). Цінності розглядаються як взаємозв'язок із пізнавальними та вольовими процесами, які утворюють змістовну сторону спрямованості особи та її ставлення до дійсності. Загальна кількість цінностей, особливо у девіантної особи, не дуже велика, але складена у систему. Ця система впливає на всі соціальні феномени у культурі, суспільстві та особистості. Є цінності творчості, переживань та відносин. Спрямованість особи, її потреби, діяльність і поведінка є

ціннісними орієнтаціями. Вона, зі свого боку, регулює поведінку особи та її зовнішнє бачення. Характеризуючи асоціальну поведінку девіантних осіб та значення морально-психологічних компонентів особистості, О. Таротенко виокремлює такі причини протиправної активності: емоційна незрілість, слабкий самоконтроль, безвольність, невихованість моральних цінностей²¹.

Соціальні установки складаються у межах суспільних відносин, продиктовані суспільством. За умови усвідомлення та прийняття їх особами, вони можуть впливати на вчинки та регулювати поведінку.

Ціннісні орієнтації є конгломератом взаємодії вищих соціальних потреб особи та ціннісних моделей її соціальної поведінки у різних сферах життєдіяльності.

Вольові якості – самостійний компонент структури особистості, що є регулятором психічних процесів та поведінки особи. Вольові властивості (процеси, стани) особистості оцінюються за здатністю приймати і здійснювати прийняті рішення, вмінням регулювати свою поведінку та спрямованість своїх дій, за ступенем володіння витримкою, непорушністю і наполегливістю²². Таким чином, воля регулює поведінку особи, виконуючи при цьому декілька функцій: спонукання до діяння (дії чи бездіяльності), супровід процесу формування механізму поведінки, зокрема й злочинної, її реалізації та контролю. Функція контролю безпосередньо пов'язана з моральними переконаннями особи та розкривається (реалізується) через її відчуття відповідальності.

Різноманітність виявлення та визначення девіантної особи є підходами, які включають у себе так звану *направленість*. Саме вона визначає систему важливих цільових програм конкретної особи, які, зі свого боку, є підґрунтям *смыслової єдності*.

Таким чином, із розвитком науки жоден науковець, до якої б наукової школи він належав, не може обійти увагою проблеми, пов'язані з особами девіантної поведінки. Їхні характеристики необхідно вивчати та втраховувати при розробленні програм боротьби зі злочинністю, причинами злочинності, теоретичному аналізі злочинності, її попередженні та у правоохоронній діяльності. Відповідно, оцінка злочинності складається з аналізу характеристик кримінально-караних дій та їхніх наслідків і водночас суб'єктів цих дій, жертв, матеріальних збитків та інших наслідків порушень кримінальних заборон. Численні дослідження довели, що особисті характеристики девіантних осіб визначають процеси детермінації, причини злочинності загалом. Це свідчить про те, що в суспіль-

²¹ О Таротенко, 'Формирование эмоционально-волевых свойств детей младших классов, способствующих принятию социально-приемлемого поведения' (дис канд психол наук, Изд-во КГТУ 2002).

²² *Кримінологія: підручник* (Голіна В та Головкін Б ред, Право 2014) 91.

стві все взаємопов'язано та ставлення є формою взаємодії між людьми та їх цілеспрямованих зв'язків.

Важливе та необхідне вивчення девіантної особи і всіх тих різних варіантів теорій “природженого злочинця”, “небезпечного стану” тощо. Безумовно, злочинця формує соціальне середовище. Водночас девіантна особа є не тільки об'єктом суспільних відносин, а й активним суб'єктом, який наділений волею та свідомістю, здатністю конструктивно перетворювати дійсність, змінювати поведінку залежно від ситуацій, цілей і пріоритетів, розумово регулювати дії, здійснювати цілеспрямовану діяльність. Поведінка, що мотивована тільки внутрішніми або тільки зовнішніми факторами, ототожнюється із необхідністю, яка обов'язково повинна здійснюватися.

Сучасна психодіагностика особи розробляє методи виявлення та вивчення її психологічних особливостей, як правило, – це практика. Особа є особливим предметом пізнання, рухомою та мінливою категорією. Всі ми зростаємо та розвиваємося. Психологічна діагностика виявляє психологічні особливості особи, які дають змогу прогнозувати успішність її розвитку та самореалізації у постійно мінливих умовах, у яких вона проживає та взаємодіє з навколишнім середовищем. Кримінологи використовують дослідження відповідних лікарів-психотерапевтів. Зазначене свідчить про те, що вивчення девіантної особи неможливе лише силами кримінологів, а обов'язково потребує спільних зусиль, зокрема лікарів. Сучасні дослідницькі тенденції роблять такі сумісні напрацювання можливими, і вони вже стали реальністю. Учених-кримінологів та учених-лікарів об'єднує спільний етичний кодекс, який містить морально-етичні вимоги до професії. Так звана професійна етика нерозривно поєднана з прийнятою у суспільстві системою моралі. Спільною є й етика відповідальності щодо проведення досліджень, відповідальності за точність результатів і конфіденційність. Етичні вимоги розповсюджуються не тільки на принципи та методи досліджень, а й на професійні якості дослідників.

Висновки. Розуміння особи з девіантною поведінкою має міждисциплінарний характер. Особа з девіантною поведінкою – це інтегральна цілісність, у яку включено всі рівні психічної організації, особлива форма існування людини у суспільстві, яка діє автономно, але піддається впливу безкінечних внутрішніх і зовнішніх змін, через які і може вчиняти певні контрольовані або неконтрольовані злочинні дії.

Таким чином, виховання та життєві інтереси особи примушують її зазвичай триматися на визначеному моральному рівні та створюють у неї певний моральний комплекс, через який вона намагається зустрі-

чатися на своєму шляху з вагомими обставинами. Чого не можна сказати щодо особи з девіантною поведінкою, яка постійно наближається до шляхів скоєння злочинів та засобів їх скоєння. Цю особу не лякають підриб добрих відносин з іншими людьми, суспільна негативна думка та недовіра, розлучення у родині та, нарешті, притягнення до відповідальності. Таким чином, ми визначили специфічний склад особи з девіантною поведінкою, поєднавши наведені методи дослідження. Зокрема, порівнюючи концепції різних учених, ми прослідкували їхнє розуміння особистостей, побачили зв'язок різних категорій та осіб.

Важливим етапом формування підходів до запобігання девіантної поведінки особи є діяльність держави, її соціальних інститутів, що спрямовані на створення сприятливого для особи середовища, в якому гідний розвиток і захист її прав забезпечується із дотриманням принципів демократії, рівності, соціальної справедливості, з урахуванням моральних засад і традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я нації в Україні. Це неможливо без відновлення поваги і довіри до органів влади; підвищення авторитету інститутів суспільства; забезпечення реальної участі громади у процесі зниження рівня криміналізації та віктимізації суспільних відносин загалом.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bratchenko S, *Jekzistencial'naja psihologija glubinnogo obshhenija: Uroki Dzhejmса Bjudzhentala [Existential Psychology of In-Deep Communication: Lessons by James Bugental]* (Smysl 2001) (in Russian).
2. Dolgova A, *Kriminologija: uchebnik dlja vuzov [Criminology: Textbook for Universities]* (INFRA-M – NORMA 1999) (in Russian).
3. Kon I, *Sociologija lichnosti [Sociology of Personality]* (Politizdat 1967) (in Russian).
4. Kon I, *V poiskah sebja: Lichnost' i ee samosoznanie [In Search of Self: Personality and Its Self-Awareness]* (Politizdat 1984) (in Russian).
5. Poznyshhev S, *Kriminal'naja psihologija: Prestupnye tipy. O psihologicheskom issledovanii lichnosti kak sub»ekta povedenija voobshhe i ob izuchenii lichnosti prestupnika v chastnosti [Criminal Psychology: Criminal Types. On the Psychological Study of an Individual as a Behaver in General and on the Study of a Criminal's Personality in Particular]* (INFRA-M 2007) (in Russian).
6. Tatsii V, *Ob'iekt i predmet zlochynu v kryriminalnomu pravi [Target and Subject Matter of Crime in Criminal Law]* (Pravo 2016) (in Ukrainian).
7. Verbets V ta Subot O ta Khrystiuk T, *Sotsiologiia: navchalnyi posibnyk [Sociology: Study Guide]* (Kondor 2009) (in Ukrainian).

8. Zakaliuk A, Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktykam kn 1: *Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky [Modern Ukrainian Criminology Course: Theory and Practice. Book 1: Theoretical Foundations and History of Ukrainian Criminological Science]* (In Yure 2007) (in Ukrainian).

Edited and translated books

9. Ferri Je, *Ugolovnaia sociologija [Criminal Sociology]* (per s fr, INFRA-M 2009) (in Russian).
10. Frejd Z, *Psihologija seksual'nosti [Psychology of Sexuality]* (per s nem, Folio 2007) (in Russian).
11. Frejd Z, *Vvedenie v psihoanaliz: lekcii [Introduction to Psychoanalysis: Lectures]* (per s nem, Nauka 1989) (in Russian).
12. H'ell L i Zigler D, *Teorii lichnosti: osnovnye polozenija, issledovanija i primenenie [Theories of Personality: Fundamentals, Research and Application]* (per s angl, 2003) (in Russian).
13. *Kryminolohiia: pidruchnyk [Criminology: Textbook]* (Holina V ta Holovkin B red, Pravo 2014) (in Ukrainian).
14. Leongard K, *Akcentuirovannye lichnosti [Accentuated Personalities]* (per s nem, Feniks 2000) (in Russian).
15. Lombrozo Ch, *Prestupnyj chelovek [A Criminal Person]* (per s ital, MIDGARD 2005) (in Russian).
16. Maslou A, *Motivacija i lichnost' [Motivation and Personality]* (per s angl, Piter 2003) (in Russian).
17. Olport G, *Stanovlenie lichnosti: izbrannye trudy [Personality Evolvment: Selected Works]* (per s angl, Smysl 2002) (in Russian).
18. Shelli Dzh F (red), *Kriminologija [Criminology]* (per s angl, Piter) 2003 (in Russian).

Dissertations

19. Tarotenko O, 'Formirovanie jemocional'no-volevyh svojstv detej mladshih klassov, sposobstvujushhih prinjatiju social'no-priemlemogo povedenija' ['Forming of Emotional and Volitional Features in Primary School Children Which Contribute to Assimilation of Socially Acceptable Behavior'] (dis kand psihol nauk, Izd-vo KGTU 2002) (in Russian).

Websites

20. 'Allport's Trait Theory of Personality' (Exploring your mind, 21.09.2018) <<https://exploringyourmind.com/allports-trait-theory-of-personality>> (accessed: 23.03.2020) (in English).

Tetiana Korniakova
Nataliya Yuzikova

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AN INDIVIDUAL'S
DEVIANT BEHAVIOR IN THE CONTEXT OF THE
PSYCHOPHYSIOLOGICAL AND SOCIO-LEGAL COMPONENT

ABSTRACT. The article presents an analysis of criminological studies aimed at understanding of the emergence, development and evolvement of an individual with

deviant behavior, his/her way of getting adapted and adjusted to social contradictions and destructive processes which are underway and which occurred in Ukraine. This will allow not only for an unbiased assessment of this process, but also for a significant impact on it, with involvement of the general public and of all the stakeholders in the study of this issue.

The article focuses on a criminological analysis of the legal nature of an individual's deviant behavior in the context of its psychophysiological and socio-legal component, and also aims at determining the specific arrangement of such an individual by making a generalization of scientific studies of criminological, social, and psychological nature.

The distinguishing and specific features of persons with deviant behavior stem from the qualitative characteristics of a deviant personality: activity motives, social roles, psychophysiological characteristics, biochemical qualities, nervous activity types, ideals, appearance, outlook, self-awareness, value orientations, and intelligence.

In the conclusion, the authors maintain that an important stage in the forming of the approaches to prevent an individual's deviant behavior is the activity of the State and its social institutions which should be directed towards creating an environment which is favorable for an individual and ensures decent development and protection of his/her rights in compliance with the principles of democracy, equality, social justice, with due regard for the fundamental moral principles and traditional values of Ukrainian society.

It is concluded that a person with deviant behavior should be comprehended in the interdisciplinary context. The authors provide the definition of a person with deviant behavior – it is an integral wholeness which comprises all levels of mental organization, a special form of an individual's existence in society according to which he/she acts autonomously but is affected by infinite internal and external changes through which this person can commit certain criminal actions controlled or uncontrolled by him/her.

KEYWORDS: deviant behavior; criminal psychology; psychophysiological components; socio-legal components; personality upbringing process; motivational sphere; social attitudes; value orientations.